

TARIXİ İNKİŞAF PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN QƏDİM QOHUM DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN ETİMOLOJİ DURUMU HAQQINDA

Giriş. Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı səviyyələrində özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində büruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir. Məlum olduğu kimi, dil içtimai hadisədir, o içtimai hadisə olmaqla yanaşı həmçinin başqa içtimai hadisələrlə də sıxı sürətdə bağlıdır. Hər bir dil, yavaş- yavaş da olsa, daim və durmadan inkişaf edir təkmilləşir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən daxili amillər hesabına zənginləşmiş, inkişaf etmiş və təkmilləşmiş, o əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Halbuki, orta və yeni ingilis dilinin lüğət tərkibi çoxlu miqdarda ekstralingvistik təsirlərə məruz qalmışdır və onların lüğət tərkibində alınma sözlər çoxluq təşkil etmişdir və bir çox xarici sözlərin mənimsənilməsi nəticəsində doğma sözlərlə alınma sözlərin tarazlığı pozuldu.

Əsas hissə. Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupda birləşdirmək olar: 1) kelt dilindən alınmalar; 2) latın dilindən alınmalar (ümumiyyətlə latın alınmalarının üç qatı göstərilir: **I qat** bizim eramın VI əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir; **II qat** V-VI əsrlərə, xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid edilir; **III qat** intibah dövrü, XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir; 3) skandinav dillərindən alınmalar; 4) qədim fransız (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) dilindən alınmalar; 5) başqa dillərdən (yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman, fars və s.) alınmalar.

Müasir ingilis dilində alınmalar sayca həm çoxluğu, həm də mənbə müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu dildə dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. Bütün bu hadisələr dillərarası əldəqələri sürətləndirir.

Yeni alınma sözlərin intensivliyinin artması müxtəlif dövrlərdə fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq alınma sözlərin sayı artır, ya da azalır. Bir dilin digərinə təsiri dil amili ilə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin yaxınlığı, yaxud uzaqlığı bu məsələdə əhəmiyyətli rol oynayır. Yaxın və qohum dillərin bir-birinə təsiri həmişə daha güclü və intensiv olur. Lakin dilin tarixi inkişafı prosesində dillərarası əlaqədə qohum dillər arasındakı əlaqə çox vaxt dominant səviyyədə olur. Nəticədə müxtəlif sistemli, yaxud qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə ön plana keçir. İngilis dili də müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr ingilis dilinə təsir etmiş və bu dildə izini saxlamışdır.

İngilis dilini tarixinə görə üç dövrə bölürlər:

- qədim ingilis dövrü- (VII-XI əsrlər);
- orta ingilis dövrü- (XII-XV əsrlər);
- yeni ingilis dövrü- XVI əsrdən başlayaraq ta müasir dövrə qədər olan tarix.

Qədim ingilis dilinin leksik tərkibi əsasən bircinsli olub german mənşəli sözləri əhatə etmişdir. Bu sözlərin hind-Avropa dillərində oxşarları özünü göstərmişdir. İngilis dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar leksikanın ehtiyat sahələrini əhatə edir ki, onlar İngiltərənin tarixinin müxtəlif səhifələrindən xəbər verir, müxtəlif zaman kəsiklərində ingilis dilinə təsiri aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Dilin lüğət tərkibindəki alınmaları alınma mənbəyinə sözlün alınmasının dildə mənimsənilməsi baxımından təsnif etmək olar.

Ona görə də ingilis dilinin müasir vəziyyəti bu dildəki alınmaları tarixi aspektdən nəzərdən keçirməyi tələb edir. İngilis dilində alınma dövrünə və mənbəyinə görə alınmaların aşağıdakı ardıcılıqla araşdırmaq məqsədəuyğundur: 1) kelt alınmaları; 2) latın alınmaları; 3) skandinav alınmaları; 4) fransız dilindən alınmalar; 5) yunan dilindən alınmalar; 6) ərəb və fars dillərindən alınmalar; 7) italyan, holland, ispan, rus, alman dillərindən alınmalar; 8) sovetizmlər; 9) müasir dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı alınmalar.

Eramın V əsrindən anqlo-saks və yutlar Britaniyaya köçmüşlər. Britaniyanın dağ rayonları – Şotlandiya, Uels və Kornuoll istisna olmaqla german tayfaları burada belə yerləşmişdir: anqlar Şotlandiyanın sərhədindən Temza vadisinədək, sakslar Temza vadisindən və ondan cənubda, yutlar adanın cənub-şərq hissəsində məskunlaşmışlar.

Linqvistik məlumatlar qədim ingilis dilində Friz elementlərinin olduğunu da təsdiq edir. Göründüyü kimi, qədim ingilis dili müxtəlif tayfaların yayıldığı ərazilərdəki dialektlər şəklində inkişaf keçmişdir.

Qeyd olunan tayfaların Britaniyaya köçməsi nəticəsində kelt əhalisi (brit və qall) qərbə və şimala sıxılmışdır. Heç şübhəsiz ki, sıxışdırma dərhal baş verməmişdi və dillər arasında əlaqələr yaranmışdır. Bu dil əlaqələri prosesində gəlmələrin dilləri dominant mövqeyi tutmamışdır. Kelt sözlərinin ingilis dilinə keçməsi də bununla əlaqədardır.

Buna baxmayaraq ingilis dilindəki kelt alınmaları çoxluq təşkil etməmiş, daha çox toponimlərdə qorunub qalmışdır. Müasir dövrdə gəlib çıxmış kelt alınmalarının *vapposk* (fətir), *down*, *dune* (təpə), *dun* (qəhvəyi) sözlərini nümunə göstərmək olar.

³³ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

Sonrakı dövrlərdə tərkibində keltizmlər olan sözlər Şotland dilindən (məs., *slogan, Whisky, clan*), irland dilindən (məs., *bard, fun, Tory*) və fransız dili vasitəsilə alınmalar (məs., *beak, budget, career, gravel, harness, tunnel*) ingilis dilinə daha çox daxil olmuşdur.

Latından alınmış I qatda *castrum* (qala, fort) sözünün cəm forması olan *castra* sözündən qədim ingilis (*ceaster*) və müasir ingilis (*caster*) variantları qeydə alınır. *Jhaster* sözü bir sıra coğrafi adların tərkibində işlənir. Məsələn, *Lanhcaster, Dorchester, Manchester, Winchester*. Bu qrupdan olan bütün sözlər şifahi yolla alınmış və tam assimilyasiyaya uğramışdır.

Latın alınmalarının ikinci qatını əhatə edən sözlər ingilis dilinə 596-cı ildən –xristianlığın qəbul edilməsindən sonra daxil olmuşdur. Birinci layda olduğu kimi bu laydakı sözlər də əsasən təkhecalı olub şifahi yolla dilə keçmişdir.

Latın alınmalarının üçüncü layından birincisi bizim eramın 800-cü ilinə qədər olan alınmalarlardır. Bunlar kelt dili vasitəsilə ilə keçmiş, eləcə də romalıların Britaniyadakı hökmranlığı ilə bağlı olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlərin **anql** və **saksların** dilinə onlar bu yerlərə köçməmişdən də gələ bilərdi.

Məlumdur ki, eramızın birinci dörd yüzilliyində romalılar Britaniyada hakimiyyətdə olmuşlar. Təbii ki, romalılar həmin dövrdə german tayfalarına nəzərən daha böyük maddi mədəniyyətə malik idilər. Ona görə də ingilis-saksonlara məlum olmayan əşya və anlayışlara aid adlar bu mədəniyyətdən keçmişdir. Məsələn, şərab – *wine* (müasir ing.), *win* (qədim ing.), *winum* (lat.); *mil* (uzunluq vahidi), *mile* (müasir ing.), *mil* (qədim ing.), *milia* (lat.); *liman-port-portus* (lat.).

Anql-saks və yutlar Britaniya adalarına köçməmişdən əvvəl romalılarla ticarət əlaqələrində olmuşlar. Latın dilindəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən internasional sözlər cərgəsində yer tutur. Internasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli terminlər müəyyən çəkiyə malikdir. İngilis dilində latın mənşəli olan alınmalara *obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, program, system, socialism, communism, climate, radius, tradition* və s. misal ola bilər.

VIII əsrdə skandinavların Britaniya adalarına hücumları atmış və 1017-ci ildə İngiltərə Danimarka krallığına tabe edilir. Bu dövrdə həm Danimarka, həm də ingilis xalqları ictimai və iqtisadi cəhətdən eyni səviyyədə idilər. Onların dilləri də qohum dillər ailəsinə mənsub idi. Qeyd olunan birləşmə skandinav alınmalarının müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, (sk) birləşməsi yalnız skandinav sözlərinə şamil edilməmişdir. Birləşmə başqa dillərdən alınmalarda da özünü göstərir: **squire** (fr.), **sceptic** (yun.).

Beləliklə, fransız-ingilis dil əlaqələrinin bu dövrdə ictimai-siyasi sahədə fransız alınmalarının daha çox olması müşahidə edilir. Məsələn, feodal münasibətlərlə bağlı sözlər: *feudal, baron, vassal, liege, chivalry*. Belə sözlərdən bir qismi sonralar daha ümumi mənə kəsb etmişlər. Məsələn, *obey, serve, noble, glory, command, danger*.

İngilis dilində işlənən titulların böyük əksəriyyəti **king, queen, earl, lord, lady** istisna olmaqla norman-fransız mənşəlidir. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı (**people, nation, government, curt**) pul münasibətlərini ifadə edən **money, property** sözləri də fransız mənşəlidir. Ailə münasibətləri bildiren **parent, spouse, cousin, uncle, niece** sözləri də həmin qəbildəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün fransız dili özü alınmalardan xali deyildi. Bu dildə alman alınmaları müəyyən çəkiyə malik olmuşdur. İngilis dilində yer almış **blank, blanket, blue, coat, dance, garden, gay, pocket, ticket** kimi sözlər alman mənşəli olub fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov, “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında yazırlar: “Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən ingilis tayfalarının Roma mədəniyyəti və romalılarla müəyyən əlaqələrinin olması məlum olur. Roma dillərində qədim ingilis dilinə ən çox təsir edən dil latın dili olmuşdur. Hələ qitədə yaşayarkən german tayfaları romalılarla, uzunmüddətli ticarət əlaqələrinə girmiş, onlarla sıx ünsiyyətdə olmuş və bunun nəticəsində 50-yə qədər latın sözləri, onların dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlər kənd təsərrüfatı, ev əşyaları və hərbi işlərlə bağlı olan sözlərdir” (1, s. 36-42). Eramızın birinci əsrində Braitaniyam zəbt edən romalılar ölkəni öz müstəmləkərinə çevirib, orada bir sıra hərbi düşərgələr, daş döşənmiş yollar, *strata*, istehkamlar və s. qurdular.

Britaniyanın hərbi işlərlə yanaşı Roma tacirləri, Roma vətəndaşları axıb gəlməyə başladılar. Onların yaşadıkları qəsəbə **“vicus”** adlanırdı. Bu söz anglo-sakslar tərəfindən mənimsənilmiş və qədim ingilis dilində **“wic”** forması mənasını kəsb etdi. **“Wic”** isimindən **“wician”**- yaşamaq, məskunlaşmaq” feili yarandı. Sonralar, daha doğrusu, orta dövrdə **wic** sözü fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq **wich** forması aldı və bu söz aşağıdakı bir sıra yer adlarının tərkibində işlənməyə başladı: **Greenwich, woolwich, Norwich** (samitdən sonra **“w”** oxunmur).

F.Yadigar “German diliçiliyinə giriş” əsərində qeyd edir: “Latın sözləri, əsasən, kilisə və dini sözlərdən ibarətdir. Eramızın VI -VII əsrlərində Romadan göndərilmiş monaxlar Britaniyada xristian dinini yaymağa və əhalini xristianlaşdırmağa başladılar. Xristian dininin ölkədə yayılması ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinə, dinlə bağlı yeni məfhumlar, yeni sözlər axıb gəlməyə başladı” (2, s. 196-204).

Nəticə. Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı səviyyələrində özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində biruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir. Qeyd olunan alınma sözlər ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçmişdir. Hər bir dövr özünə görə tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri əhatə edir. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi qanuna görə dilin daha vacib elementləri təsirə tez məruz qalır. “Bu və ya digər dilin təsiri tarixi səbəblərlə - müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu hadisələr dillərarası əlaqələri sürətləndirir.. Nəticədə müxtəlif sistemli, yaxud qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə ön plana keçir. İngilis dili də müxtəlif dillərdə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur” (3, s. 123-134).

Qədim ingilis dilinin leksik tərkibi əsasən birincisi olub german mənşəli sözləri əhatə etmişdir. Bu sözlərin hind-Avropa dillərində oxşarları özünü göstərmişdir. **Musayev** göstərir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunda baş verən bəzi faktları latın dilinin qismən, yaxud tam təsiri ilə izah etmək olar. Məsələn : 1. Acc+inf (I want you to come and dine with me) konstruksiya: Non Dilşünas Yartseva alınmaların iki müxtəlif növünü ayırır: a) sintaktik model mənimsələnir, fransız tərkibli sözdə, söz ingilis dilinin quruluşunu saxlamaqla tərcümə edilir: Məsələn; fransız dilində: **mettre son estude** – Eng. to set one s study; b) Alınma söz birbaşa tərcümə edilir; a mon pouvoir – Eng. At one s might. Qədim ingilis dilində sintaktik modellər , sintaktik kalkalar fransız dilinə tərcümə edilibsə, orta ingilis dili dövründə fransız dilində “**sans**” prefiksi (“sız, siz, suz, süz”) şəkilçiləri kimi mənimsənilmişdi (4, s. 66-75).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semsiologiyası Bakı, 1979, s. 36-42
2. Yadiqar F. German diliçiliynə giriş. Bakı, 2003, s. 196-204
3. Antusisina B., Apha Syeva O.V., Morozova N.N. English lexicology M., 1985, c. 123-134
4. Türksevar (Musayev) O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2007, s. 66-75

Ключевые слова: Английский язык, лексика, этимология, заимствования, развития

Açar sözlər: ingilis dili, leksika, etimologiya, alınma sözlər, inkişaf

Key words: English language, etymology, lexicology, loanwords, development

Summary

The article deals with the role of extralinguistic factors in change of the English vocabulary. The article touches the problem of changes in grammatical of the English language as a result of the English language as a result of extralinguistic factors as well. The article analyses some words of Latin origin in English, their comporation with other languages of Western-European origin. Such terms as: “change”, “continue”, “sound”, “turn”, “join” are analysed duply in simple and compound sentences.No language can broadcast this connection, this contact.

Резюме

Статья посвящена изучению роли экстралингвистических факторов в изменении словарного состава английского языка.В статье так же затронуть грамматические изменение в результате экстралингвистического фактора английского языка. В статье анализируются некоторые слова латинского происхождения в английском языке, их сравнение с другими языками западноевропейскими происхождения. Такие термины как: “change”, “continue”, “sound”, “turn”, “join” глубоко анализируются в простых и сложных предложениях.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rəfiq Cəfərov**